

МОВНО-ПОЛІТИЧНИЙ КОМПОНЕНТ СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ В УКРАЇНІ

Обґрунтовується вплив мовленнєвої компетенції на формування громадянської компетенції у процесі становлення інституту демократичної громадянськості в Україні.

Ключові слова: демократична громадянськість, мовленнєва компетенція, громадянська компетенція, державна мова, мовна політика, мовленнєвий каркас, політичний дискурс, політична мова, мова ненависті, мова ворожнечі.

Обосновывается влияние речевой компетенции на формирование гражданской компетенции в процессе становления института демократической гражданственности в Украине.

Ключевые слова: демократическая гражданственность, речевая компетенция, гражданская компетенция, государственный язык, языковая политика, речевой каркас, политический дискурс, политический язык, язык ненависти, язык вражды.

The article substantiates the impact of verbal competence to civil competence of the institute forming for democratic civil consciousness in Ukraine.

Key words: democratic citizenship, language competence, civic competence, official language, language policy, speech frame, political discourse, political language, hate speech.

Дослідження мовно-політичного компоненту становлення інституту демократичної громадянськості в Україні є актуальною політологічною проблемою, оскільки виявляє вплив мовленнєвої компетенції на формування громадянської компетенції та укріплення незалежної державності зокрема. В оптимальному варіанті цю проблему слід розглядати як логічний двоєдиний процес взаємодії громадянина і держави. Громадянськість – це «усвідомлення громадянином своїх прав і обов'язків щодо держави, суспільства» [1, с. 75], що є умовою гармонійного розвитку як особистості, так і суспільства загалом. Мовна політика – це система політико-правових механізмів держави в забезпеченні мовного компоненту інституціоналізації громадянськості. Варіант мовно-політичного компоненту громадянськості, що існує в сучасній Україні, розглянемо застосовуючи лінгвістичний підхід, метод історизації, геополітичний та нормативно-правовий методи дослідження.

Психолінгвістичні дослідження розглядають мовну компетенцію як складову мовленнєвої компетенції особистості. Мовну компетенцію визначають як сукупність конкретних умінь, необхідних для мовленнєвих контактів, а також для оволодіння мовою як навчальною дисципліною (Л. І. Божович, А. П. Василевич, А. Е. Іванова). Автори (Л. А. Лепіхова) зазначають, що основні зміни у процесі становлення громадянськості ще у шкільному віці пов'язані із початком цілеспрямованого навчання, яке створює умови для інтеріоризації знань і перетворення їх на смислопереживання учнем себе як громадянина своєї Вітчизни.

Вироблення особистістю моральних орієнтацій багато в чому залежить від її адекватних уявлень про рівень розвитку суспільства та його соціальні, політичні і моральні принципи (О. І. Пенькова). Таким чином, процес формування мовної, зокрема семантичної, компетенції орієнтується не на кількість слів у словнику, а на особливості смислів. Отже, у контексті взаємозв'язку мовної компетенції та громадянськості проблема полягає не стільки в тому, яку кількість слів знає і використовує людина, а який особистісний смисл вкладає в лексему, яка (за О. О. Леонтьєвим) опосередковує зв'язки особистості із зовнішнім світом, а відтак служить засобом пізнання як самого себе, так і оточуючого світу [2].

Сучасні дані з різних галузей наук свідчать про те, що мовленнєвий механізм людини організований не як абсолютна копія моделі мови. У процесі засвоєння мовні знання не прямо проектуються у свідомість суб'єкта, а зазнають суб'єктивної класифікації, структурування та узагальнення. Розмежовуючи поняття «мовна система» та «мовна організація» суб'єкта, дослідники (Е. Д. Божович, Л. В. Щерба) стверджують, що система мови переноситься у свідомість суб'єкта неоднозначно, неоднаково, впливаючи надалі загалом на мовленнєвий досвід людини. Процес перетворення мовної системи в індивідуальний засіб формування і формулювання думки суб'єкта завершується формуванням мовленнєвої компетенції. Остання розглядається як знання правил вираження мислительного змісту за допомогою засобів мови, володіння необхідними для даного виду діяльності операційними структурами та навичками їх

реалізації (Л. О. Бутакова). Поняття мовленнєвої компетенції передбачає, що суб'єкт, засвоюючи мову середовища, в якому він знаходиться, буде своєю індивідуальною системою знань про мову, мовних знань та їх використання, що складається у систему мовленнєвих знань [3].

Від В. фон Гумбольдта, німецького філолога, засновника лінгвістики як науки, йде уявлення про те, що мова перетворює оточуючий світ в ідеї, вербалізує їх, а відтак визначає відношення людини до об'єктивної дійсності. Знаковим матеріалом психіки є, перш за все, слово, отже, особистісний смисл, який людина вкладає у слово «громадянин» визначає не тільки рівень розвитку мовлення, але більшою мірою рівень розвитку громадянських рис особистості – ми не можемо говорити про цілеспрямоване формування громадянськості, якщо людина не усвідомлює семантики самого поняття. Загалом «діяльність мовної свідомості» визначається як процес формування індивідом певної культурно-специфічної картини світу, образу світу. Це процес, опосередкований мовою і проєктований у дискурс, а отже, в особистісні смисли. О. М. Леонтьєв розглядав образ світу як «відображення світу в свідомості людини, яке є безпосередньо включеним до взаємодії людини і світу» [4].

Таким чином, мовленнєва компетенція у процесі мовленнєвого розвитку виконує орієнтувальну функцію, оскільки задає культурно обумовлений спектр можливостей розкриття відповідного предметного змісту, на які індивід усвідомлено чи не усвідомлено орієнтується, виконуючи мовленнєві дії. Тож громадянська компетенція набувається через опосередкований мовою розвиток громадянських рис особистості.

Вагомий внесок у вивчення взаємозв'язку мови і національної свідомості біолінгвістики. Наука біолінгвістика доводить, що мова надається території, а не тільки народу, що її населяє. Штучне нав'язування на певній території іншої мови приводить до проблем на тонкому душевно-духовному рівні, і, як наслідок, фізичних та психічних розладів. Із цього приводу російський священник і мислитель П. Флоренський застерігав: «Асимільована зденаціоналізована свідомість оперує оболонками слів, себто морфемами та синсемами, але не сутнісними ядрами слів, без зворотного зв'язку з прапам'яттю, підсвідомістю народу свого, землі своєї». Медики в Україні виявили важливу закономірність: чим більше людей говорить кривомовно, тим вищий показник смертності. А відомий київський психіатр і правозахисник Семен Глузман повідомив, що, за даними дослідження Асоціації психіатрів України, Київського міжнародного інституту соціології та університету Стоні – Брук (США, штат Нью Йорк), карта рівнів наркотизації й алкоголізації та їхніх наслідків повністю співпадає з картою розповсюдження мов в Україні: чим більше в регіоні переважає білінгвізм, тим вищим був рівень вживання наркотиків, алкоголю, депресій, суїцидів, проявів насильства.

Пояснення цьому біолінгвісти знаходять у тому, що, як відомо, Земля – рідинний субстрат із тонким шаром земної кори. Рухаючись у космосі навколо своєї осі, Земля створює потужну вібрацію.

У ділянці горла людини є маленька вигнута кісточка, яку називають під'язиковою, досі достеменно її функцію

не з'ясовано. У давнину китайці стверджували: до цієї кісточки інформаційно під'єднані всі м'язові системи організму. Отже, на під'язиковій кісточці сконцентровано рефлекторні процеси людського організму. Саме ця кісточка сприймає вібрацію Землі та м'язів. І вібрає ця кісточка в унісон вібрації території проживання людини. Тож і бере участь у мовному процесі.

Якщо прислухатись до полтавської говірки, то притаманне їй специфічне «ль» відрізняє полтавців, скажімо, від киян чи житомирян. Легко впізнати француза з його прононсом у розмові. Британець ковтає закінчення слів, ніби закриваючи рота від туману. Італієць розмовляє дуже швидко, бо там є ще й вібрація моря. Перелік прикладів можна продовжувати, але загалом специфіка створюється вібрацією окремих частин планети.

Порушуючи природний процес передання інформації, тобто відмовляючись від мови території, людина прирікає себе на хворобу. Серед європейців українці живуть чи не найменше. Можливо, причина і в суржику, яким спілкуємося, в ненормативній лексиці, широко розповсюдженій у побуті. Ламаючи мову, людина ламає і тіло.

Ще китайські цілителі стверджували: язик – друге серце людини. Індійська і тибетська медицина довела: цукровий діабет не що інше, як проблема кривомовності. Спеціалісти радять діабетикам-українцям слухати українську мову із диктофона. Потім вголос почитати твори українських класиків: Івана Котляревського, Лесі Українки, Олеса Гончара, Ліни Костенко, Бориса Олійника, Володимира Яворівського, своїх улюблених поетів і прозаїків. Замірявши вміст цукру в крові до читання і повторивши аналіз після «літературотерапії», можна переконатися в результативній доцільності мудрих порад.

Нав'язування білінгвізму (двомовності) Україні – штучне, а за великим рахунком - шкідливе. Адже воно суперечить законам біолінгвістики, призводить до поширення хвороб. Доцільно нагадати приклади народної мудрості: «Де народився – там і згодився», «Хочеш жити довго – живи вдома». Отже, щоб почуватися здоровою людиною, запобігати хворобам, фахівці біолінгвістики радять розмовляти мовою території країни, де народилися, співвібрувати з рідною землею [5].

Якщо розглядати історичне значення мовно-політичного компоненту державності, то відомо, що в основі державності будь-якого народу лежить національна мова. Функціональне консолідуюче призначення національної мови надзвичайно важливе до набуття нацією порогу незворотності незалежної державності. Яскравим прикладом важливості мовно-політичного компоненту в інституціоналізації державності, на думку авторки, є історія завойовницької політики Римської імперії та паралельне функціонування латинської мови. Розглянемо цей процес більш детально. У процесі історичного розвитку давньої Італії латинська мова витіснила інші італійські мови і з часом зайняла панівне положення в західному Середземномор'ї. Поява латини як мови відносять до середини II тис. до н.е. На початку I тис. до н.е. латинською мовою говорило населення невеликої області Лацій (лат. *Latium*), розташованої на заході

середньої частини Апенінського півострова, по нижній течії Тібру. Плем'я, що заселяло Лацій, називалося латинами (лат. *Latini*), його мова – латинською. Центром цієї області стало місто Рим (лат. *Roma*), на ім'я якого об'єдналися навколо нього італійські племена і стали називати себе римлянами (лат. *Romani*) [6].

Період формування та розквіту класичної латинської мови був пов'язаний з перетворенням Риму в найбільшу рабовласницьку державу Середземномор'я, підпорядкувавши своїй владі великі території на заході і південному сході Європи, в північній Африці і Малій Азії [7]. Під класичною латиною мається на увазі літературна мова, що досягла найбільшої виразності і синтаксичної стрункості в прозових творах Цицерона (106-43 до н.е.) і Цезаря (100-44 до н.е.), в поетичних творах Вергілія (70-19 до н.е.), Горация (65-8 до н.е.) і Овідія (43 до н.е. - 18 н.е.). У східних провінціях Римської держави (у Греції, Малій Азії та на північному узбережжі Африки), де до моменту завоювання їх римлянами були широко поширені грецька мова і високорозвинена грецька культура, латинська мова не набула великого поширення [8].

До кінця II століття до н.е. латинська мова панує не тільки на всій території Італії, але і як офіційна державна мова проникає в підкорені римлянами області Піренейського півострова і нинішньої південної Франції. Через римських солдатів і торговців латинська мова в її розмовній формі знаходить доступ у маси місцевого населення, будучи одним із найбільш ефективних засобів романізації завойованих територій. При цьому найбільш активно романізуються найближчі сусіди римлян – кельтські племена, що проживали в Галлії (територія нинішніх Франції, Бельгії, частини Нідерландів і Швейцарії). Як окремих період в історії латинської мови виділяється т. з. пізня латина, хронологічними межами якої є III-VI століття – епоха пізньої імперії і виникнення, після її падіння, варварських держав. Латинська мова та її народні (розмовні) різновиди – так звана вулгарна латина (у значенні народна) – стала мовою-оснотою для нових національних мов, що об'єднуються під загальною назвою романських. До них належить італійська мова, створена на території Апенінського півострова в результаті історичної зміни латинської мови, французька і провансальська мови, що розвинулися в колишній Галлії, іспанська, каталанська і португальська – на Піренейському півострові, ретороманська – на території римської колонії Реції (в частині нинішньої Швейцарії і в північно-східній Італії), румунська – на території римської провінції Дакії (нинішня Румунія), молдавська і деякі інші, з яких варто особливо відзначити сардинську мову як найбільш близьку до класичної латини з усіх сучасних романських мов. При спільності походження романських мов між ними в цей час є і значні відмінності. Це пояснюється тим, що латинська мова проникала на завойовані території протягом цілої низки століть, протягом яких сама вона як мова-основа кілька разів видозмінювалася і вступала в складну взаємодію з місцевими племінними мовами та діалектами. Відомий відбиток на виникаючі родинні романські мови наклало також відмінність в історичній долі територій, на яких вони формувалися протягом тривалих часів. Значення латинської мови для поступового і тривалого формування нових західно-

європейських мов зберігається і після падіння Західної Римської імперії (традиційна дата – 476 р.). Латинська мова продовжувала залишатися мовою держави і школи в ранньофеодальному Франкському королівстві (утвореному в кінці V століття), що поглинало значну частину території Західної Римської імперії; франкської держави, що стала імперією (Карл Великий прийняв у 800 р. титул імператора), розпалося в середині IX століття (у 843 р.) на самостійні держави Західної Європи – Італію, Францію та Німеччину. Відсутність у цих державах протягом кількох століть національних літературних мов змушувало використовувати у взаємовідносинах латинську мову. Протягом усіх середніх століть і пізніше латинська мова є мовою католицької церкви. Одночасно латинь була мовою науки та університетського викладання і основним предметом шкільного викладання. Нарешті, латина була мовою юриспруденції, і навіть в тих країнах, де вже в середні століття здійснився перехід законодавства на національні мови (як, наприклад, у Франції), вивчення римського права і рецепції з нього було найважливішою складовою частиною юриспруденції. Звідси широке проникнення латинської лексики в новоевропейські мови, перш за все як наукової, богословської, юридичної і взагалі абстрактної термінології. Після французької революції університетське викладання було переведено з латини на нові мови, і це рішуче підірвало статус латини як основної мови науки. У результаті цього, в XIX ст. латина майже вийшла з ужитку; найдовше вона протрималася у філології (особливо класичній) і медицині. У XX столітті латина залишилася, по суті, лише мовою католицької церкви, але і тут була сильно потіснена в другій половині сторіччя, з дозволом служб на національних мовах.

Сучасні Кодекси біологічної номенклатури вимагають, щоб наукові назви живих організмів були за формою *латинськими*, тобто були написані буквами латинського алфавіту і підкорялися правилам латинської граматики, незалежно від того, з якої мови вони запозичені. Нарешті, латинська мова поряд з давньогрецьким з давніх пір до теперішнього часу служить джерелом для освіти міжнародної суспільно-політичної і наукової термінології.

Щодо української мови, то за більшістю параметрів українська мова не поступається найрозвиненішим мовам світу. А таких параметрів, як мінімум, п'ять: древність, самобутність, інформаційна спроможність, вокальність та краса звучання, термінологічна розвиненість. Щоправда, за рівнем термінологічної розвиненості українська поступається основним європейським мовам через 350-літній колоніальний статус. Російський історик Василь Ключевський визнав, що мовою Київської Русі була українська. Українська мова, як ще у XIX ст. доведено поліглотом-лінгвістом польського походження М. Красуським, є древньою мовою. Саме вона була «спонсором» не тільки слов'янських, але і певної частини індоєвропейських мов. Так вважають, зокрема, й англійські вчені Роберт Макрам, Уільям Крен та Роберт Макней у своїй праці «The story of English». Як доводив М. Грушевський, у слов'янській прабатьківщині українці жили приблизно на тих самих землях, на яких пізніше застала їх історія, тобто українці є автохтонами на своїх землях [9].

Виникненню проблем мовного питання в сучасній Україні передували історичні події тривалої боротьби проти української мови, української ідентичності й української державності. За даними В. Яворівського, таких заборон було більше шестисот (642), з яких понад сорок – офіційні, а решта – таємні. Так, наприклад, у 1933 році під час намісництва П. Постишєва в Україні під приводом боротьби з т. зв. українським буржуазним націоналізмом були знищені десятки (55 назв!) різноматематичних науково-термінологічних українських словників, їх авторів було розстріляно. Пізніше, у 60-х рр., в Україні було видано (перший у світі!) «Словник кібернетичних термінів» за ред. академіка Глушкова. Терміново «Словник» заборонили, вилучивши його повсюдно з обігу.

Професор Ю. Шаповал у статті «Мовне питання в Україні – історія й сучасний стан» аналізує історичні передумови й чинники виникнення проблеми мовного питання в Україні. Він визначає, що «Мовне питання є важливою складовою ширшої проблеми – проблеми української ідентичності, позаяк багато хто вважає мову підґрунтям цієї ідентичності. Саме тому це питання в ретроспективному плані «намертво» вплетене в історію пошуків, обстоювання та відстоювання згаданої ідентичності/тожсамості українців» [10].

Досить детально аналізуючи історичні факти боротьби проти української мови, вчений Ю. Шаповал переконливо доводить, що сучасна мовна ситуація в Україні є насамперед результатом цієї боротьби.

Наприкінці 1990-х рр. активізувалася полеміка щодо можливості надання російській мові статусу офіційної мови при збереженні за українською статусу державної. Як відомо, Конституційний Суд України своїм рішенням від 14 грудня 1999 р. визнав, що в українському законодавстві поняття державна (офіційна) мова має єдине значення: «мова, якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування в публічних сферах суспільного життя в Україні». Він дав офіційне тлумачення статті 10: «українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом». Суд відзначив, що українська мова символізує державотворчу роль української нації і є невід'ємним атрибутом поняття «конституційний лад», змінювати який може тільки народ шляхом всеукраїнського референдуму [10].

Впровадження української мови як державної у публічній сфері протягом років незалежності в Україні не було до кінця послідовним і не супроводжувалось системними заходами спрямованими на подолання деформованої мовної ситуації. Як за президентства Л. Кравчука, так і за президентства Л. Кучми та В. Ющенко українська влада не спромоглася розробити і здійснити ефективну програму мовного планування, створити дієвий механізм відродження і підтримки української мови.

Однією з причин недостатньої ефективності мовної політики в розширенні сфери вживання української мови стала непослідовність і хаотичність дій влади щодо визначення інституційної відповідальності за проведення й наслідки цієї політики.

Так, навесні і влітку 2006 року деякі районні, міські та обласні ради Сходу та Півдня України, посилаючись на ратифіковану Україною 15.05.2003 Європейську хартію регіональних або міноритарних мов, прийняли рішення про надання російській мові статусу регіональної. Хартію було використано, всупереч її духові й букві, як збраряддя витіснення української мови з суспільного життя та роздмухування конфлікту на мовному ґрунті. Як зазначив Генеральний Секретар Ради Європи Террі Девіс на конференції в Більбао 20 квітня 2009 р., завданням Хартії є «збереження політичної стабільності при територіальній цілісності». Адже зменшення конфліктного потенціалу міжмовних стосунків передбачає не тільки безперешкодне використання мов та говірок усіх національних спільнот, але й створення сприятливих умов для реалізації об'єднавчого потенціалу державної мови.

Глобалізація, що несе зростаючу проникність міжнародних інформаційних кордонів, комерціалізація ЗМІ й масової культури, – це новітні загрози для незахищених мов. Привабливі, на думку багатьох сучасних теоретиків, ідеї євроцентризму та євразійського регіоналізму можуть ставати збраряддям етнокультурної агресії, зокрема й щодо України. Вона дедалі більше стає ареною поширення виробів російської кіноіндустрії та продукції російського шоу-бізнесу. Виразне домінування російської мови зберігається в періодиці. На україномовні газети припадає тільки 31 % разового тиражу, а на російськомовні – 64 %. У 2003 році, на сто українців припадало 46 примірників газет рідною мовою, а на сто росіян, які проживають в Україні, – 386 примірників, що у 8,4 разів більше. За цей самий період відсоток річного накладу україномовних журналів скоротився з 70 % у 1995р. до 19 % у 2005р. Мережа розповсюдження російськомовної преси охоплює всі без винятку області України, тоді як у деяких регіонах Півдня та Сходу україномовна преса майже відсутня. Подібну ситуацію спостерігаємо й у сфері книгорозповсюдження: відсоток російських книжок на українському ринку складає приблизно 80 % до 20 % українських [10].

Прийняття Верховною Радою України Закону «Про засади державної мовної політики» (№ 9073), стало початком мовної реформи. Закон передбачає справжню революцію законодавства – внесення змін до 33 законів та підзаконних актів, які регулюють сферу освіти, кінематографії, судочинства, суттєво обмежуючи використання державної мови.

Ці зміни по суті можуть стосуватися широкого кола політики, які виходять далеко за межі мовного питання.

Адже внаслідок застосування положень закону, використання регіональних мов або мов меншин буде відбуватися «нарівні з державною» в освіті, ЗМІ, адміністративному управлінні у більшості регіонів України, а це не відповідає статті 10 Конституції України.

Справжньою проблемою є фактичне обмеження розвитку реального білінгвізму в Україні чи розвитку мультимовних моделей і фактичне превалювання російської мови, хоча в законі вона майже не згадується.

Так само, як майже не згадується й фінансовий бік справи. Зокрема, стверджується, що законопроект не потребує додаткових бюджетних коштів з огляду на

забезпечення фінансування розвитку і функціонування української мови як державної та на імплементацію закону «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин».

Введення в дію закону потребує фінансових витрат широких сфер застосування і в освіті, і в рекламі, і в адміністративних послугах.

Крім того, у законі немає адекватного балансу між державною мовою та мовами меншин, державній мові залишається у віданні картографія, армія та український парламент. Новообраному в 2012 році парламенту та суспільству ще слід усвідомити всі політичні та гуманітарні наслідки «мовного» закону.

Становлення громадянського суспільства пов'язують передусім з неполітичними відносинами, лібералізацією відносин у системі «громадянин – держава», з формуванням громадянськості, але це не означає аполітичності особистості, навпаки, передбачає її високу політичну культуру, дотримання нею загальнолюдських норм моралі та права. Громадянськість – це якість, яка інтегрує політичну, правову та моральну компоненти світогляду особистості. І мовний аспект у становленні інституту громадянськості є одним серед визначальних. На підтвердження цієї тези проаналізуємо вплив політичного дискурсу, політичної мови на політичну культуру і поведінку громадян. Відомо, що політична діяльність – це переважно діяльність дискурсивна, тобто така, що здійснюється у вигляді «розмов» і різноманітних текстів. Політична реальність створюється власне тим, що сказано чи написано, а кожен публічний вислів чинного політика тотожний громадянському вчинкові. У сучасних дослідженнях *дискурс* загалом визначають як «форму соціальної дії» [11]. Дієвість, *активність* політичного дискурсу – це його сутнісна характеристика. Відомий мислитель стародавнього Китаю Конфуцій, який присвятив свої праці пошуку гармонізування життя держави, суспільства, родини і окремої людини, повчав – «Навіщо, керуючи державою, вбивати людей? Якщо ви будете прагнути добра, то і народ буде добрим. Мораль шляхетного мужа подібна вітру; мораль низької людини подібна траві. Трава хилиться туди, куди віє вітер» [12, с. 37]. Складність полягає в тому, що зміст таких учинків важко визначити, їх наслідки є опосередкованими, тому їх важко спрогнозувати, а ще важче, проконтролювати. Те саме можна твердити про будь-яку складну соціальну дію. Дієвість же політичного слова не дорівнює словесній магії, хоча й містить елементи останньої. Політичний дискурс створюють різноманітні тексти, що належать до політики як певної соціальної сфери: це сукупність виступів, промов і висловів політичних діячів, відповідні документи з різним ступенем юридичної обов'язковості (угоди, програми тощо), а також спеціальні розвідки, в яких аналізуються політичні події і які враховуються у процесах прийняття рішень. До політичного дискурсу інколи зараховують також обговорення політичних питань у ЗМІ і висловлення на політичні теми непрофесіоналів. Слід наголосити, що дискурсивні практики не лише відбивають, а й формують таку думку (найочевидніший приклад – діяльність ЗМІ). Аналіз політичного дискурсу передбачає розгляд цих текстів, усних чи то писемних, як єдиного континуума, який розгортається

у реальному часі і просторі, тобто в конкретному і динамічному соціально-політичному контексті. Одним з аспектів аналізу політичного дискурсу є моделювання політичної діяльності як процесу комунікації, суб'єктами якої постають не тільки окремі особи, а й соціальні угруповання, політичні партії та рухи, аж до суб'єктів міжнародного права, тобто держав і державних угруповань включно. Другий важливий аспект аналізу дискурсу – це спрямованість на виявлення глибинних когнітивних чинників, які формують сприйняття (або «спосіб бачення») певних фактів і є підґрунтям ухвалення політичних рішень. Такий підхід відкриває принципово нові можливості, оскільки дає змогу вийти за межі практично-інтуїтивного розуміння політичних текстів і дістатися глибшого рівня їх змісту. Річ у тім, що при обговоренні на офіційному рівні питань політики України вживається певний набір постійних позначень, пов'язаних з головними проблемами, які повідомляються громадянам. Основні концепти (тобто поняття, що в межах певної соціальної сфери суб'єктивно усвідомлюються як особливо важливі) української політики пов'язані з такими позначеннями, як *європейський вибір*, *європейська інтеграція* (*шлях до європейської інтеграції*), *курс на європейську інтеграцію*), *прискорення темпу економічних реформ*, *стратегія*, *стратегічний* (*партнер*, *курс*, *вибір*), *повноправний* (*учасник діалогу*, *партнер*), *проблеми безпеки* тощо. Ці позначення, власне, й становлять те, що називають «європейською риторикою», «мовною риторикою», «передвиборчою риторикою». Водночас – що й досі залишалося поза увагою – ці слова і словосполучення створюють, так би мовити, поняттєвий каркас, на якому формується і відтворюється певний «спосіб бачення» фактів та подій, який впливає на прийняття політичних рішень. Політичний дискурс (і політична діяльність, яка крізь цей дискурс реалізується), становить континуум. Це, крім усього іншого, означає, що в ньому так просто нічого не зникає. Як свідчать останні дослідження, політичний дискурс має тенденцію до самовідтворення, попередні рішення стають підставою для наступних, а отже, навіть у разі відмови від певних принципів, їх дія продовжує відчуватися [13]. Нація або держава у політичному дискурсі – на рівні глибинних когнітивних утворень, властивих певним культурним спільнотам – регулярно постають, чи, іншими словами, концептуалізуються в образі окремої особи (індивіда), з притаманною саме окремій особі логікою дій і з відповідною оцінкою цієї особи, зокрема моральною [14]. Ми весь час уживаємо такі, наприклад, словесні формули (і зовсім не помічаємо їх метафоричності): *Україна висуває пропозиції*, *Німеччина розпочинає діалог*. У ситуації збройного конфлікту країні-ворогові обов'язково приписують такі індивідуальні людські властивості як *підступність* та *жорстокість*. Навіть за досить нестандартних обставин продовжує діяти та сама модель – приміром, нез'ясована ситуація з російським газом в Україні в російських мас-медіа переросла в заяву, що *Україна краде газ* – ця формула містить у собі повний спектр негативних моральних імплікацій, які пов'язуються у суспільстві з оцінкою крадіжки. Справді, з суто раціонального погляду, державі як такій недоречно приписувати можливість *відповідати*, висувати їй *звинувачення* у

підступності, зухвальстві, агресивності, дорікати за непослідовність, нерішучість або, навпаки, схвалювати її політичні дії, як схвалюють індивідуальні вчинки, однак насправді саме таким чином постійно описується, оцінюється і, головне, розуміється зовнішня політика різних країн. Такі метафори не є риторичною прикрасою. Вони, як свідчать спеціальні дослідження, відбивають конкретний спосіб сприйняття і розуміння політичних подій саме так, а не інакше, і, що ще важливіше, цей спосіб сприйняття впливає (часто непомітно для діячів політичного владного простору і навіть для експертів) на характер відповідних рішень і дій, на засоби ведення політичного діалогу. Загалом «риторика несправедливого ставлення», за якою відчувається брак упевненості, є досить поширеною, особливо тоді, коли розглядають можливі негативні наслідки розширення ЄС для України. Скажімо, при обговоренні майбутнього візового режиму або деталей митного контролю в новій об'єднаній Європі часто згадуються *подвійні стандарти (нова залізна завіса)*, за якою знову може опинитися Україна. Звичайно, конкретний зміст таких загроз є цілком реальним, недарма цю проблему включено до окремого обговорення з офіційними представниками ЄС. Проте тут ідеться про певний спосіб подачі фактів, який навряд чи допоможе уникнути небажаних наслідків.

Звичайно, у громадянина України, що небайдужий до долі своєї держави, є певні підстави для відповідних емоцій. Однак побудова політичного діалогу за допомогою закидів і дорікань навряд чи здатна принести бажаний результат, особливо коли цих дорікань багато. У формуванні риторичного і ментального простору проблеми європейської інтеграції України одне з ключових місць донедавна належало концепту, що виражається за допомогою метафоричного виразу «шлях України до Європи». Концепт шляху в українській мові детально проаналізований у спеціальній праці Т. В. Радзівської [15]. Як саме представляє і структурує дійсність ця метафора? Насамперед *шлях* – це пересування у просторі. Це значить, що підсвідомо ми виходимо з припущення, що для європейської інтеграції Україні необхідно *знятися з місця, переміститися у просторі*, щоб *опинитися* якимось чином у Європі. Такий алогічний образ повсякденної свідомості зрештою відбиває недостатній ступінь усвідомлення українцями своєї європейської ідентичності. Для порівняння – відносини з Росією концептуалізуються зовсім інакше: щоб будувати відносини з нею, треба лише «не повертатися до Росії спиною», тобто шлях тут не потрібен. Відносини з Росією концептуалізуються за допомогою іншої метафори – метафори родинних стосунків.

Про відмінності у концептуальних моделях сприйняття політичної дійсності свідчать також і відповідні метафоричні вживання в політичному дискурсі. Політична мова, крім власне політичного, економічного, юридичного соціального аспектів, має ще один важливий вимір – дискурсивний, який водночас відбиває та будує неявну поняттєву систему, яка структурує політичну діяльність, спосіб мислення та дій у сфері політики. Передвиборча риторика восени 2012 року «Повернемо країну народу», «Ми їх зупинимо», «Час прийшов» певною мірою сприяла моделі реакції виборців на порушення у 132 виборчому

окрузі під час процедури підрахунку голосів («Первомайські події»).

Як впливає з цього попереднього аналізу, політикам слід дуже обережно використовувати у своїх текстах різні риторичні засоби. Адже за кожною концептуальною метафорою стоїть певний сценарій мислення та дій громадянина. Перебуваючи у полі дії таких метафор, вийти за межі подібних сценаріїв дуже важко. Тобто, мовно-політичний компонент у формуванні громадянськості досить вагомий.

Слід окремо визначити ще один аспект мовно-політичного впливу на поведінку громадян – вербалізація політиками мови агресії, мови ненависті та ворожнечі. Як зазначає київський соціолог Євген Головаха, «В Україні соціологи та політологи вказують на збільшення рівня радикалізації суспільства. За умов економічної кризи, соціальних негараздів та політичної нестабільності українці шукають винуватців цього становища. Пересічним громадянам «допомагають» політики, які публічно ображають одне одного, використовуючи так звану «мову ворожнечі». При цьому, як зазначають експерти, такі гасла, як «Жінкам місце на кухні», «Геть націоналістів та інших фашистів» та інші потім поширюються країною. В Україні мову ворожнечі чути щодня – у виступах народних депутатів та лідерів політичних партій [16].

Рада Європи визначає мову ворожнечі як систематичне застосування промов та публікацій, спрямованих проти людини або групи людей за расовою, національною, політичною, соціальною та статеву ознаками.

У розмові з Радіо Свобода Є. Головаха навіть приклади виступів політиків на телевізійних ток-шоу і зауважив, що їхні виступи небезпечні для суспільства у цілому.

«Одна з важливих функцій політичної еліти – трансляція зразків поведінки і ставлення до інших людей. А коли вони демонструють неповагу, образу, використовують у дискусіях нелогічні аргументи, образливу лексику, то вони задають такий рівень відносин, використання мови ворожнечі й у суспільстві», – зазначає Євген Головаха [16].

На думку науковця, політики провокують людей на подібні дії, але вже на своєму рівні у повсякденному житті. «В Україні таких випадків чимало! Ми знаємо, наприклад, що часто таких політиків, як Ляшко, Царьков, Богословська запрошують на ТБ. Але ж це такі, вибачте, персонажі, які постійно вдаються до використання лексики ненависті», – каже Головаха [16].

Мова ненависті, риторика протистояння зачіпає все суспільство, а не лише тих, хто вживає цю лексику.

Координатор неурядової організації «Спільний простір» Олександр Чекишев вказує на те, що чимало політиків використовують мову ненависті й розділяють українців задля власної політичної кар'єри та (або) інтересів свого бізнесу. Цю проблематику підняли українські незалежні експерти на початку цьогоорічної виборчої кампанії. Також вони виявили, що понад 60 відсотків українців звикли отримувати інформацію з телебачення, при тому, що у політичних ток-шоу та у випусках новин найчастіше можна почути мову ворожнечі.

Ведучий одного з ток-шоу Андрій Куликов, маючи досвід роботи на ВВС, вважає, що запобігти мові ворожнечі в публічному просторі неможливо. Водночас, на його думку, необхідно вимагати від гостей програм бути зваженими і розсудливими.

Авторкою статті апробовано на 1-му російському телеканалі у програмі «Пусть говорят» – «Судний день» з ведучим Андрієм Малаховим та на українському СТБ у програмі «Один за всіх» з ведучим Дмитром Карпачовим спробу дискурсу щодо аналізу причинно-наслідкових зв'язків та запобігання насильства у суспільстві. Одним із опонентів у диспуті під час теле програми, депутатом Держдуми Росії, пропагувалася думка про посилення якомога жорсткіших покарань винних у злочинах та зняття мораторію на заборону смертної кари в Росії. Така позиція російського політика

відповідає оцінці експерта Конгресу національних громад, ініціатора проєкту «Табори толерантності» Ганни Ленчовської про те, що часто безпідставно розігрується карта міжнародної та міжрегіональної ворожнечі, її роздмухують політики, до кінця не розуміючи, з яким небезпечним вогнем грають. Адже коли починається насильство, то потім його зупинити набагато складніше, ніж упередити його заздалегідь [17]. Спершу насильство починається проти якоїсь однієї конкретної групи, а потім може поширитись і зачепити більші прошарки суспільства.

Формування громадянських якостей особистості нам бачиться як вивчення мотиваційної сфери громадянського самовизначення та її мовно-політичної проєкції на інститут демократичної громадянськості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гошчаренко С. Український педагогічний словник / С. Гошчаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
2. Лепіхова Л. А. Онтогенетичний погляд на соціально-психологічні властивості громадянськості та політичної культури / Л. А. Лепіхова // Педагогіка і психологія. – 2003. – №1. – С. 30–38.
3. Боришевський М. Й. Духовні цінності в становленні особистості-громадянина / М. Й. Боришевський // Рідна школа. – 1997. – № 1. – С. 144–150.
4. Орап М. О. Вплив мовленнєвого розвитку дітей молодшого шкільного віку на засвоєння ними соціальних ролей / М. О. Орап // Проблеми загальної та педагогічної психології : [збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України]. / [за ред. Максименка С. Д.] – Т. VIII. Випуск 1. – Київ: 2006. – С. 275–281.
5. Будій Л. Мовна історія: Карта русифікації України співпадає зі зростанням негативних соціальних явищ / Л. Будій // День. – 2011. – № 122–123 (15 липня).
6. Ярхо В. Латинський язык / В. Н. Ярхо, В. И. Лобода. – М. : Высшая школа, 2000 – 383 с.
7. Дворецкий И. Латинско-русский словарь / И. Х. Дворецкий, Д. Н. Корольков. – М., 2000. – 950 с.
8. Подосинов А. Русско-латинский словарь / А. В. Подосинов, А. М. Белов. – М., 2000. – 376 с.
9. Хваткова С. Генеза української мови у гіпотезах та концепціях мовознавців XIX–XX століть (початок) [Електронний ресурс] / С. Хваткова, Г. Онуфрієнко. – Режим доступу : <http://www.personal.in.ua/article.php?id=410>
10. Шаповал Ю., Ажнюк Б. Мовне питання в Україні: історія й сучасний стан [Електронний ресурс] / Ю. Шаповал, Б. Ажнюк. – Режим доступу : <http://memorial.kiev.ua/.../780-dodatok-do-vidkr>.
11. Яворська Г. Політична риторика та реалії європейської інтеграції [Електронний ресурс] / Г. Яворська. – Режим доступу: <http://www.niisp.org.ua/defa-126.php>.
12. Ярошенко В. Політична етика: методичні матеріали / В. М. Ярошенко. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 190. – 204 с.
13. Лакофф Дж. Метафори, котрими ми живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М. : Прогресс, 1987. – С.126–170.
14. Яворська Г. Політична риторика та реалії європейської інтеграції [Електронний ресурс] / Г. Яворська. – Режим доступу : <http://www.niisp.org.ua/defa-126.php>.
15. Радзівєвська Т. Концепт шляху в українській мові: поєднання ідеї простору і руху / Т. В. Радзівєвська // Мовознавство. – 1997 – № 4–5. – С.17–26.
16. Головаха Є. Мова ненависті – небезпека для суспільства [Електронний ресурс] / Є. Головаха. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/.../24740474.html>
17. Судний день [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://novosti-n.mk.ua|Ukraine_article|read|4486.html.

Рецензенти: **Бронніков В. Д.**, к.і.н., доцент;
Простова О. І., к.політ. н.

© Ярошенко В. М., 2012

Дата надходження статті до редколегії 02.11.2012 р.

ЯРОШЕНКО Віра Миколаївна – кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук Чорноморського державного університету імені Петра Могили, м. Миколаїв.

Коло наукових інтересів: демократична громадянськість, етизація політики, гендерні аспекти в політиці.